
ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՃՐ

ՎՈՒՈՂՅԱ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

Տնտեսական բարիքների արտադրության ծավալի աճը եղել և մնում է ընդլայնված վերարտադրության հրատապ խնդիրներից մեկը: Այդ բնագավառում գործում է պահանջմունքների առաջընթաց աճի տնտեսական օրենքը, որի գործողության մեխանիզմը դրսևորվում է անցումով բարձր կարգի պահանջմունքներից սովորականի, իսկ վերջիններից էլ՝ ավելի ցածր կարգի պահանջմունքների: Այսինքն՝ որոշակի պահանջմունքներ մարում են, դրանց կողքին ծագում են նորերը: Պահանջմունքների ընդլայնման (զարգացման) խնդիրն այն է, որ դրանց քանակության անընդհատ աճի և որակական հատկանիշների ներուժը բախվում է արտադրական հնարավորությունների սահմանափակությանը՝ պայմանավորված արտադրության ընթացքի այնպիսի գործոններով, ինչպիսիք են՝ աշխատողը և նրա աշխատանքի արտադրողականությունը, աշխատաժամանակը, բնական ռեսուրսները, արտադրության միջոցները և այլն: Դրա համար էլ էական նշանակություն են ստանում այդ սահմանափակումների մեղմումը և համահարթեցումը:

Այս տեսակետից առաջին պլան են մղվում գիտատեխնիկական առաջադիմությունը և այդ հիմքի վրա՝ կայուն ու բարձր տեմպերով տնտեսական աճի ապահովումը: Տնտեսական աճի բարձր տեմպերը հնարավորություններ ընձեռեցին Ճապոնիային, Կորեային և Չինաստանին 8-10 տարում կրկնապատկելու ազգային եկամտի արտադրությունը: Մակայն արտադրության ընդլայնման տեմպերի արագացումը բախվում է մի կողմից սպառողների շահերի, մյուս կողմից՝ կապիտալի կուտակման արդյունավետությանը: Տնտեսական աճի տեմպը հիմնականում լինելով քանակային ցուցանիշ՝ էական ներգործություն է ունենում բնակչության եկամուտների մակարդակի դինամիկայի և սպառման վրա: Որքան մեծ են երկրի ազգային եկամտի աճի տեմպերը, այնքան բարձր է նրա սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակը: Բնակչության կայուն թվի պայմաններում, որպես օրինաչափություն, մեկ շնչի եկամուտը միջին հաշվով պետք է աճի տնտեսական աճի տեմպին ուղիղ համեմատական ձևով:

Հետևաբար յուրաքանչյուր երկրի կառավարություն պետք է պատասխանատու լինի երկրի տնտեսական զարգացման և բնակչության եկամուտների աճի ապահովման համար: Զարգացող և անցումային ժա-

մանակաշրջանում գտնվող տնտեսություններում իրականացվող վերափոխումները (ռեֆորմները) պետք է նպատակաուղղված լինեն աղքատության վերացմանը և բնակչության կենսամակարդակի բարձրացմանը:

Ինչպես հայտնի է, տնտեսական աճի տեմպը կախված է տնտեսության իրական հատվածում զբաղվածների թվից և նրանց աշխատանքի արտադրողականության մակարդակից: Սակայն դա դեռևս չի նշանակում, որ բնակչության մեծ թիվ ունեցող երկրները կարող են ապահովել տնտեսական աճի բարձր տեմպեր: Իրականում շատ երկրներ, որոնք ունեն մեծ թվով բնակչություն, կարող են ունենալ տնտեսական աճի ցածր տեմպեր: Խնդիրն այն է, որ տնտեսական աճը ունի ոչ միայն բնափրային, այլև ֆինանսական ասպեկտ: Այսինքն՝ զբաղվածության աճ ապահովելու համար անհրաժեշտ է ստեղծել նոր աշխատատեղեր, իսկ դրա համար անհրաժեշտ է կատարել զուտ ներդրումներ (ինվեստիցիաներ), որոնց առկայությունն իր հերթին պայմանավորված է կապիտալի կուտակման աստիճանով: Իսկ որքան բարձր է աշխատանքի տեխնիկական զինվածության աստիճանը, այնքան ավելի բարձր գին ունի նոր աշխատատեղերի ստեղծումը: Բարձր տեմպերով և արդյունավետ տնտեսական աճ ապահովելու համար անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել նաև աշխատուժի արտադրողականության բարձրացմանը, որը պայմանավորված է բազմաթիվ գործոններով, սակայն դրանցից գլխավորը համարվում է տեխնիկական առաջադիմությունը, որը ապահովում է աշխատանքի արտադրողականության աճի 28 %¹:

Թեպետ տեխնիկական առաջադիմությունը տնտեսական աճի գլխավոր գործոն է, այնուամենայնիվ անհրաժեշտ է նաև նկատի ունենալ ինստիտուցիոնալ, վարքագծի և գաղափարական փոփոխությունները, առանց որոնց նոր տեխնոլոգիան անարդյունավետ կլինի²:

Տնտեսական աճի էքստենսիվ և ինտենսիվ տիպերի հարաբերակցության խնդիրներին անդրադարձել են Վ. Լեոնտևը, Գ. Մյոտդալը, Ռ. Սոլոուն, Դենիստոնը և հանրաճանաչ այլ տնտեսագետներ:

Տնտեսական աճի արդյունավետության տեսանկյունից առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի Ռ. Սոլոուի ուսումնասիրությունները: Նա առաջարկեց այսպես կոչված «կուտակման ոսկե կանոնը», որը ցույց է տալիս օպտիմալ սպառման համար անհրաժեշտ կապիտալազինվածության մակարդակը: «Ոսկյա կանոնը» որոշում է սպառման բարձր մակարդակ ունեցող տնտեսության կայուն իրավիճակի համար անհրաժեշտ կապիտալի մակարդակը: Ընդ որում, ի տարբերություն սովորական մոտեցման՝ ավելի բարձր սպառումը որոշվում է ոչ թե կապիտալի մեծությամբ (ինչքան շատ, այնքան լավ), այլ նրա օպտիմալ չափերով և տնտեսական արդյունավետությամբ միավոր ար-

¹ Տե՛ս **Макконнел К. Р., Брю С. Л.** Экономикс. М., 1992, էջ 384:

² Տե՛ս «Экономическое развитие». М., էջ 108:

տադրանքի կապիտալահատույցով: Բանն այն է, որ 20-րդ դարի վերջին և 21-րդ դարի սկզբին, գիտատեխնիկական առաջադիմության ծավալմանը ու զարգացմանը զուգընթաց, աճում են գիտահետազոտական աշխատանքների, ինչպես նաև ներքին նորարարությունների վրա կատարվող ծախսերը: Դրա հետ մեկտեղ՝ գիտատեխնիկական նվաճումների արտադրողական ներուժի ծախսերը ավելի բարձր են, քան դրանց գործնական օգտագործումից ստացված արդյունքները:

Հետևաբար, գիտատեխնիկական առաջադիմության ներուժային կարողությունները վեր հանելու, իրացնելու և արտադրության արդյունավետությունը բարձրացնելու համար անհրաժեշտ է արտադրության և աշխատանքի կազմակերպման և կառավարման բարձր մակարդակներում առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել աշխատանքի որակավորման բարձրացման և արդյունավետ օգտագործման խնդիրներին: Պատահական չէ, որ վերջին ժամանակներում գիտական շրջանառության մեջ է մտել «մարդկային կապիտալի զարգացումը» հասկացությունը, և անհրաժեշտություն է առաջացել համադրելու կրթության ծախսերը նրա տնտեսական արդյունավետության հետ: Այդ տեսակետից մարդկային կապիտալը ձեռք է բերում առանձնահատուկ նշանակություն տնտեսական աճի արդյունավետության բարձրացման գործում ինչպես գիտելիքների կուտակման, կրթության ձեռքբերման կարևորության և մասնագիտական որակական մակարդակի բարձրացման, այնպես էլ սպառման կառուցվածքում նոր միտումների առաջացման և աշխատավարձի աճով՝ որպես արտադրության ծախսերի տարր:

Միավորված ազգերի կազմակերպությունն առաջարկել է մարդկային կապիտալի զարգացման հետևյալ բնութագրիչները.

1. բնակչության եկամուտները (կենսամակարդակը),
2. մարդկանց կրթության մակարդակը,
3. մարդկանց առողջական վիճակը:

Ընդ որում՝ որպես դրանց համապատասխան ցուցանիշներ ընտրած են.

- եկամտի գնահատման համար՝ երկրում մեկ շնչի հաշվով արտադրված համախառն ներքին արդյունքը (ՀՆԱ), որը բնութագրում է պատշաճ կենսամակարդակ ունենալու հնարավորությունը,

- կրթության մակարդակի գնահատման համար՝ գրագիտության մակարդակը և համապատասխան տարիքային խմբի բնակիչներից ուսումնական հաստատություններում ընդգրկվածների թիվը. այդ երկու չափանիշների կշռված մեծությունների (առաջինը՝ 1/3, երկրորդը՝ 2/3 գործակցով) գումարը ներկայացնում է կրթության մակարդակը երկրում,

- մարդկանց առողջության գնահատման համար՝ նորածինների կյանքի սպասվելիք միջին տևողությունը տարիներով:

Մարդկային կապիտալի զարգացման համաթիվը (ինդեքս) որոշե-

լու համար վերը շարադրված երեք գնահատումների ցուցանիշները հաշվարկվում են հետևյալ բանաձևով.

$$H_j = \frac{1}{3} \sum_{i=1}^3 H_{ij} \quad (1.1)$$

$$H_{ij} = \frac{X_{ij} - \min k\{X_{ij}\}}{\max k\{X_{ik}\} - \min k\{X_{ik}\}} \quad (1.2)$$

որտեղ j -ն առանձին երկրի համաթիվն է, i -ն՝ 1, 2, 3՝ վերը թվարկված երեք ցուցանիշների (որոնք օգտագործվում են մարդկային զարգացման համաթիվը հաշվարկելու համար) համաթիվերն են, k -ն յուրաքանչյուր ցուցանիշի նվազագույն արժեքն է, X -ը բնութագրիչ ցուցանիշի մեծությունն է: H_j -ն j երկրի մարդկային զարգացման համաթիվն է:

ՄՁՀ (մարդկային զարգացման համաթիվի) փոփոխման հնարավոր միջակայքն է $0 \leq H_{ij} \leq 1$: Դրա իրական մեծությունը փաստորեն նշում է այն մնացյալ ճանապարհը, որը տվյալ երկիրը պետք է անցնի՝ հասնելու մարդկային զարգացման առաջին աստիճան³:

Ընդ որում՝ ՄԱԿ-ի մարդկային զարգացման ցուցանիշները 1990 թ. ի վեր ընդգրկում են մոտ 170 երկիր, որոնք բաժանվում են երեք հիմնական բարձր, միջին և ցածր զարգացման խմբերի: Հայաստանը 170 երկրների շարքում զբաղեցնում է 76-րդ տեղը (միջին զարգացման ցուցանիշով՝ 0,754) և տարածաշրջանում առաջ է անցել Վրաստանից (0,748), Թուրքիայից (0,743) և Ադրբեջանից (0,741):

Տարածաշրջանում Հայաստանի առաջատար դերը պայմանավորված է կրթական մակարդակի և կյանքի միջին տևողության բարձր աստիճանով: Այդուհանդերձ, երկրի վարկանիշը ենթակա է ամենամյա փոփոխության՝ կախված երկրի զարգացման աստիճանից: Մյուս կողմից էլ երկրի տնտեսական զարգացումը և տնտեսական աճը կախված են մարդկային կապիտալի զարգացման աստիճանից:

Ժամանակակից շուկայական տնտեսությամբ զարգացած երկրներում առաջին պլան են մղվում հասարակության առաջընթացը և տնտեսական զարգացումը, որոնք պայմանավորված են ոչ միայն նյութական բարիքների, այլև մարդու բազմակողմանի զարգացման մակարդակով, որի աշխատանքը արդյունավետ, կայուն և բարձր տեմպերով տնտեսական աճի ապահովման լայն հնարավորություններ է ընձեռում:

Տնտեսական աճի կարևորագույն աղբյուրների՝ բնական կապիտալի և ֆիզիկական կապիտալի կողքին իր ուրույն տեղն է զբաղեցնում մարդկային կապիտալը: Ներդրումները մարդկային կապիտալում հիմնական նպատակ են հետապնդում հոգալու սննդի, առողջապահության, կրթության և մասնագիտական որակավորման ապահովման անհրաժեշտ ծախսերը:

Արտադրության մեջ ժամանակակից գիտատեխնիկական նվա-

³ Տե՛ս «Մարդկային զարգացման հիմունքները», Եր., 2004, էջ 53-54:

ճումների ներդրումը պահանջում է մարդու մտավոր ստեղծագործական աշխատանքի ընդլայնում, իսկ սոցիալական ոլորտում իրականացվող ներդրումների տնտեսական արդյունավետությունը դրսևորվում է հենց մարդկային կապիտալի հատույցի ձևով:

Մարդկային զարգացման կապը տնտեսական աճի հետ միակողմանի չէ. տնտեսական աճը և ընդհանրապես տնտեսական զարգացումը իրենց հերթին լայն հնարավորություններ են ստեղծում մարդու զարգացման համար: ՀՆԱ-ի և ազգային եկամտի աճը միջոցներ է ստեղծում առողջապահության, կրթության զարգացման և մարդկանց կենսամակարդակի բարձրացման համար:

Մարդկային կապիտալի զարգացման ցուցանիշներով Հայաստանը դասվում է միջին զարգացած երկրների շարքին: Դա ամենից առաջ պայմանավորված է կրթության բնագավառում ձեռք բերված հաջողություններով: Հայաստանը դեռևս ԽՍՀՄ կազմում համարվում էր բարձր կրթական մակարդակ ունեցող երկիր: Այն առաջնակարգ տեղ էր զբաղեցնում արտադրության մեջ միջնակարգ, միջնակարգ մասնագիտական և բարձրագույն կրթության աշխատողների թվաքանակով: Իսկ գիտության թեկնածուների և դոկտորների թվով (10.000 մարդու հաշվարկով) զբաղեցնում էր առաջին տեղը: Ընդհանուր առմամբ Հայաստանում կրթությունը ավանդաբար բարձր վարկանիշ է ունեցել: Այսօր էլ պետական, ազգային կարևոր խնդիր է կրթության համակարգի պահպանումը և կատարելագործումը և միջազգային ասպարեզում նրա մրցունակության պահպանումը:

Թեև շուկայական հարաբերությունների անցման ժամանակաշրջանում մեր երկրում բարեփոխումների իրականացման նպատակով ընդունվեցին ենթաօրենսդրական և այլ նորմատիվ ակտեր, որոնք հիմնականում ուղղված էին ազգային, հայեցի կրթության ապահովմանը և կատարելագործմանը, սակայն պատշաճ մակարդակով չապահովվեց մեթոդական ու կադրային սպասարկում, որը հանգեցրեց ուսման որակի որոշակի անկման: Սրան ավելացավ նաև կրթության զարգացման անբավարար ֆինանսավորումը:

Կրթությունը կոչված է ապահովելու երկու հիմնական խնդիր. մի կողմից այն պետք է բավարարի իմացական և պրոֆեսիոնալ պահանջները, մյուս կողմից ձևավորի և լրացնի հասարակության մտավոր մասնագիտական ներուժը:

Ըստ այդմ՝ կրթության հիմնական գործառույթները պետք է նպատակուղղված լինեն.

ա) սովորողների անձի ձևավորմանը և անհատական ունակությունների ու կարողությունների զարգացմանը,

բ) սովորողների մասնագիտական, պրոֆեսիոնալ պատրաստությանը,

գ) հասարակության գիտական ներուժի ձևավորմանը:

Նշված նպատակներին հասնելու համար անհրաժեշտ է.

- ուսուցման գործընթացի անընդհատություն,
- կրթություն ստանալու հնարավորությունների ընդլայնում (այդ թվում՝ անվճար կրթության),
- ուսումնական դասընթացների, ծրագրերի, ուսուցման մեթոդների ճշգրտում և մշտական բարելավում:

Յուրաքանչյուր երկրի կրթության համակարգը պետք է ելնի ազգային սովորություններից և արտացոլի նրա մշակույթի ավանդույթները՝ միաժամանակ հաշվի առնելով միջազգային փորձը:

Կրթության զարգացման ոլորտում էական դեր և նշանակություն ունի ներդրումների իրականացման համակարգի կատարելագործումը: Մարդկային կապիտալում կատարված ներդրումները կնպաստեն կայուն տնտեսական աճին, որն իր հերթին կնպաստի մարդկային զարգացման գործընթացին: Ազգային եկամտի աճի մոտ 14 %-ը ապահովվում է կրթության և մասնագիտական պատրաստականության բարձրացման հաշվին⁴:

Մարդկային զարգացման համաթվի հաջորդ կարևոր բաղադրիչը բնակչության կենսամակարդակն է, որ առաջնահերթ պայման է մարդկային զարգացման հնարավորությունների համար: Պլանային տնտեսությունում Հայաստանի կենսամակարդակը բարձրանում էր, որը դրսևորվում էր բազմաթիվ ցուցանիշներով, հատկապես բնակչության դրամական եկամուտների աճով, որն էապես գերազանցում էր մանրածախ գների աճը:

Հայաստանը բնակչության մեկ շնչին ընկնող սպառման մակարդակով (տարեկան 4900 դոլարին համարժեք ռուբլի) դասվում էր այնպիսի երկրների շարքին, ինչպիսիք էին Հունաստանը և Իսրայելը (5200-5300 դոլար)⁵:

Իրավիճակը գլխիվայր փոխվեց շուկայական տնտեսության անցման սկզբնական ժամանակաշրջանում: Տնտեսության տրանսֆորմացիոն անկումը Հայաստանում արտահայտվեց ՀՆԱ-ի էական կրճատումով (59 %): Դրա հիմնական պատճառները օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ էին, որոնց թվին կարելի է դասել.

- Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժը,
- ԽՍՀՄ-ի փլուզումը և տնտեսական կապերի խզումը,
- տնտեսական շրջափակումը,
- կոռումպացված սեփականաշնորհումը,
- էներգետիկական ճգնաժամը,
- Արցախյան ազատամարտը և այլն:

⁴ Տե՛ս Վ. Հովսեփյան, Անցումային տնտեսության տեսություն, Եր., 2008, էջ 67:

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 68:

Ներկայումս ՀՀ-ում բնակչության մեկ շնչին ընկնում է մոտ 3100-3200 ԱՄՆ դոլարին համարժեք դրամ: Նվազագույն աշխատավարձը՝ 55 հազ. դրամ, իսկ միջին աշխատավարձը՝ մոտ 180 հազ. դրամ: Նման իրավիճակում բնակչության մոտ 1/3 մասը աղքատ է, իսկ աշխատավարձի իրական մակարդակը չի բավարարում բնակչության տարրական պահանջմունքները:

Ինչպես ասվեց, մարդկային զարգացման համաթվով ՀՀ-ն զբաղեցնում է 76-րդ տեղը, որի իրական պատճառը բնակչության ցածր կենսամակարդակն է:

Մարդկային զարգացման էական բնութագրիչներից է նաև բնակչության առողջության վիճակը, որը հիմնականում գնահատվում է մարդկանց տարատեսակ հիվանդությունների և դրանց հետևանքների մասշտաբներով չափվող սոցիալական ակտիվության աստիճանով, աշխատունակության կորստով, կյանքի միջին տևողությամբ և այլն:

Շուկայական տնտեսության վերափոխումների ընթացքում Հայաստանում որոշակիորեն բարձրացավ բուժօգնության մակարդակը: Սակայն անցումային ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը բացասաբար անդրադարձավ մարդկանց առողջական վիճակի վրա:

Ցածր կենսամակարդակի պայմաններում տեղի է ունեցել բուժ-սպասարկման մատչելիության նվազում հատկապես սոցիալապես առավել խոցելի խավերի համար: Ճիշտ է, առողջապահական ծառայությունների հիմնական մասն անվճար է (պոլիկլինիկաներ), սակայն ոչ պաշտոնական վճարների առկայությունը զգալի խնդիրներ է առաջացնում բնակչության զգալի մասի համար: Տարածաշրջանում դեղորայքի ամենաբարձր գները Հայաստանում են, այն մոտ 30-40 %-ով ավելին է մեր հարևան Վրաստանի համեմատությամբ: Դրա հիմնական պատճառը դեղորայքի ներկրման օլիգոպոլիական մենաշնորհն է (Հայաստանում մոտ 5-6 ֆիրմաներ են ներկրում դեղորայք և գներ թելադրում շուկայում): Բավականին շատ են նաև ժամկետանց դեղորայքների առկայության դեպքերը: Գնալով բարձրանում են նաև վիրահատությունների գները:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ իրենց բուժման համար լրիվ վճարունակ են հիվանդների 40 %-ը՝ Երևանում, 20-30 %-ը՝ այլ քաղաքներում և գյուղերում, իսկ հիվանդ մարդկանց 59,4 %-ը գերադասում է ինքնաբուժմամբ զբաղվել⁶:

Ցածր կենսամակարդակը և առողջապահության համակարգի ոչ լիարժեք գործունեությունը պայմանավորում են ծնելիության գործակցի նվազում, մահացության թվաքանակի աճ և բնակչության կյանքի միջին տարիքի նվազում: Այս իրավիճակը պետությանը ներկայացնում է առավելագույն պահանջներ, նոր պարտականություններ ապահովել

⁶ Տե՛ս «Մարդկային զարգացման հիմունքները», էջ 195

մարդու և ողջ հասարակության կյանքի պայմանների արմատական բարելավում և հասարակության զարգացման մակարդակի բարձրացում:

Սոցիալական պետությունը պետք է ձգտի իր բնակչության համար ստեղծել առողջ, արժանապատիվ և անվտանգ գոյության պայմաններ, բարենպաստ կենսական միջավայր, բոլորի համար մատչելի կրթության և առողջապահության համակարգեր, ինչպես նաև յուրաքանչյուր բնակչի ապահովել աշխատանքով և անհրաժեշտության դեպքում ցուցաբերել սոցիալական օգնություն (կարիքավորներին) և այլն:

Տնտեսության սոցիալական կողմնորոշումը իր ուրույն առանձնահատկություններն ունի նաև անցումային ժամանակաշրջանում: «Տնտեսություն մարդու համար» ասելով պետք է հասկանալ այնպիսի տնտեսական համակարգի ստեղծում, որտեղ տնտեսական հարաբերությունները և տնտեսավարման մեխանիզմը ապահովում են վերարտադրության ենթարկվածությունը մարդու զարգացմանը՝ հաղթահարելով մարդու օտարումը աշխատանքից, արտադրության միջոցներից, արտադրված արդյունքներից, հասարակությունից և մշակույթից:

Բանալի բառեր – տնտեսական աճ, մարդկային կապիտալ, պահանջունքներ, կենսամակարդակ, տրանսֆորմացիա, ազգային եկամուտ, համախառն ներքին արդյունք

ВОЛОДЯ ОВСЕПЯН – *Развитие человеческого капитала и экономический рост.* – Экономический рост – необходимое и решающее условие повышения уровня жизни населения. Расширение (развитие) человеческих потребностей и их качественный потенциал постоянно сталкиваются с границей экономических возможностей. Важную роль здесь играет смягчение и выравнивание ограничений, связанных с развитием человеческого капитала.

Ключевые слова: *экономический рост, человеческий капитал, потребности, жизненный уровень, трансформация, национальный доход, валовой внутренний продукт*

VOLODYA HOVSEPYAN – *The Development of Human Capital and the Economic Growth.* – Economic growth is a necessary and decisive condition for raising the standard of living of the population. Expansion /development / of human needs and their quality potential constantly faced with the boundary of economic opportunities. In this regard, an important role is given to softening and flattening of these limitations, associated with the development of human capital. From this perspective, the article analyzes the problems of the development of human capital.

Key words: *economic growth, human capital, needs, standard of living, transformation, national income, gross domestic product*